

บทที่ 1

บทนำ

1. หลักการและเหตุผล

ชุมชนบนพื้นที่สูงได้พึ่งพาความหลากหลายทางชีวภาพในการเป็นแหล่งอาหาร สมุนไพร สีย้อมธรรมชาติ ไม่ใช่สอยและไม้พลังงาน เป็นต้น รวมทั้งการมีรายได้จากการเก็บหาของป่ามานาน แต่ในปัจจุบันทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชนบนพื้นที่สูงลดน้อยถอยลง จากการที่ทรัพยากรธรรมชาติต่าง ๆ เหล่านี้ถูกนำไปใช้ในประโยชน์จำนวนมาก โดยขาดการปลูกทดแทนหรือบำรุงรักษา ก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมอย่างต่อเนื่อง ประกอบกับการลดลงของพื้นที่ป่า เพื่อนำไปใช้ประโยชน์ด้านการเกษตร ธุรกิจการท่องเที่ยว รวมทั้งผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของสภาพภูมิอากาศ และภัยพิบัติทางธรรมชาติ ตลอดจนการที่ชุมชนขาดความตระหนักและเห็นคุณค่าของพืชท้องถิ่น การไม่ทราบถึงวิธีการนำมาใช้ประโยชน์ขาดการสืบทอดและการถ่ายทอดองค์ความรู้และภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์พืชท้องถิ่นสู่คนรุ่นใหม่ ทำให้พืชท้องถิ่นสำคัญบางชนิด เริ่มหายากหรือใกล้สูญหายไปจากชุมชน และมีการพึ่งพิงภายนอกมากยิ่งขึ้น ส่งผลกระทบต่อฐานทรัพยากรธรรมชาติและ ความหลากหลายทางชีวภาพที่ใช้เป็นต้นทุนในการพัฒนาประเทศในอนาคตได้

โครงการวิจัยการอนุรักษ์และฟื้นฟูพืชท้องถิ่นเพื่อการใช้ประโยชน์ของชุมชนบนพื้นที่สูงนี้มุ่งที่จะตอบสนองต่อเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน (SDGs) และยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี (พ.ศ.2560-2579) และแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 (พ.ศ.2560-2564) รวมทั้งตอบสนองต่อแผนแม่บทบูรณาการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ พ.ศ. 2558-2564 ของสำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

จากการดำเนินงานโครงการวิจัยที่ผ่านมา (ปี พ.ศ. 2550-2560) มีการดำเนินงานวิจัยร่วมกับชุมชนในพื้นที่โครงการหลวง พื้นที่โครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงและพื้นที่โครงการรักษ์น้ำเพื่อพระแม่ของแผ่นดิน 88 ชุมชน (10 ชาติพันธุ์) ใน 8 จังหวัด ได้แก่ เชียงใหม่ เชียงราย น่าน แม่ฮ่องสอน อุตรดิตถ์ พิษณุโลก ตาก และกาญจนบุรี ในการส่งเสริมและรักษาภูมิปัญญาท้องถิ่น ดังนี้

(1) รวบรวมองค์ความรู้และภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์จากพืชท้องถิ่น

- องค์ความรู้และภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์จากพืชท้องถิ่น ในพื้นที่โครงการหลวง และโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวง รวม 45 แห่ง 88 ชุมชน ใน 8 จังหวัด 7,141 ข้อมูล โดยสามารถจัดจำแนกชนิดพืชได้ 1,262 ชนิด (พืชอาหาร 680 ชนิด พืชสมุนไพร 669 ชนิด พืชให้สี 36 ชนิด พืชพืช 48 ชนิด และ พืชอื่น ๆ 398 ชนิด)

(2) การศึกษาองค์ความรู้การเพาะขยายพันธุ์ การปลูก และการปฏิบัติรักษาพืชท้องถิ่น

- มีองค์ความรู้การเพาะขยายพันธุ์ การปลูก และการปฏิบัติรักษาพืชหายาก 4 ชนิด ได้แก่

ดินฮังดอย ขมิ้นต้น มะกั้ง และเหาะที และพืชที่มีศักยภาพเชิงเศรษฐกิจ จำนวน 10 ชนิด ได้แก่ ลิ้นจี่ มะแขว่น มะขม หวาย ตำว ผักหวานป่า มะแตก เต้าร้าง รางจืดแดง และปูเฒ่าทั้งไม้เท้า

(3) การสนับสนุนกิจกรรมการอนุรักษ์ พันธุ์พืชอาหาร พืชสมุนไพร และพืชพลังงานในท้องถิ่น ให้กลับคืนสู่ป่ารอบชุมชนและในครัวเรือน โดยทำการฟื้นฟูใน 75 ชุมชน รวม 798 ชนิด แบ่งเป็นปลูกเสริมในครัวเรือน 1,680 ครัวเรือน พื้นที่เกษตร 135 ไร่ และพื้นที่ป่า 2,188 ไร่ จัดกลุ่มพืชออกเป็น 3 กลุ่ม ดังนี้

- พืชหายาก จำนวน 30 ชนิด ปลูกฟื้นฟูใน 22 ชุมชน ได้แก่ ตีนตุ๊กตาย คานหาม กฤษณา ขมิ้น ตัน คานหาม ค้อเชียงดาว เงาะป่า ประเภา ปู่พอโตะ หน่อขม พญาไม้ พระเจ้าห้าพระองค์ มณฑาดอย มะกั้ง มะกล่ำเผือก มะคังดง มะเนียงน้ำ มักขี้หนู มาง รวงจืดแดง สนใบต่อ สนแผง สนสามพันปี หงส์ผา คำ หวายหนามเกี้ยว เฮาเห่ที่ ประทัดดอย กะนະชะ และเอื้องแซะ

- พืชที่เน้นส่งเสริมการใช้ประโยชน์เป็นอาหารและยา จำนวน 735 ชนิด เช่น เต่าร้าง ต่างหลวง ค้อ ผักหนาม ผักฮาก กระทุงหมาบ้า สะค่าน ดีปลี ผักแปม พญาฮอย สะกุกย วานน้ำ ฮ่อม ค้างคาวดำ ฮ่อ สะพายควาย อบเชย ทองหอม และฝาง เป็นต้น

- พืชที่มีศักยภาพเชิงเศรษฐกิจ จำนวน 33 ชนิด เช่น มะแขว่น ลิงลาว หวาย ตำว ผักหวานป่า ผักหวานบ้าน มะขม ผักกูด ผักเชียงดา มะรุม มะขามป้อม ชาอัสสัม รวงจืด เจียวกู่หลาน หญ้าเอ็นยืด พัก ข้าว ย่านาง เนียง กระชายดำ และมะแตก เป็นต้น

(4) สังเคราะห์และคัดเลือกพืชที่มีศักยภาพเพื่อหาแนวทางในการพัฒนาต่อยอดจากหลากหลายทางชีวภาพ จำนวน 186 ชนิด โดยแบ่งกลุ่มพืชออกเป็น 5 กลุ่ม ได้แก่ พืชอาหาร (เช่น เฮาเห่ที่ ผักฮาก ทองหอม) พืชสมุนไพร (เช่น ปัญจขันธ์ รวงจืด มะรุม เชียงดา ย่านาง ใบเตย) สัตว์เศรษฐกิจ (เช่น ฮ่อม ทราย) ปัจจัยการผลิตชีวภาพ (เช่น หนอนตายอยาก วานน้ำ ค้างคาวดำ) และผลิตภัณฑ์เวชสำอาง (เช่น ชาเมี่ยง พักข้าว มะเนียงน้ำ ฮ่อสะพายควาย วานกิบเรด)

(5) การสร้างความตระหนักและให้ความรู้ โดยการถ่ายทอดองค์ความรู้และภูมิปัญญาและแลกเปลี่ยนเรียนรู้

- เกษตรกรที่ได้รับการถ่ายทอดองค์ความรู้ด้านการเพาะขยายพันธุ์ การปลูกและการปฏิบัติรักษา พืชท้องถิ่น จำนวน 3,360 คน

- เกษตรกรที่ได้รับการถ่ายทอดองค์ความรู้ด้านพืชอาหารเป็นยาและการใช้ประโยชน์ จำนวน 2,920 คน

- เกิดการพัฒนาผู้รู้รุ่นใหม่ในการสืบทอดภูมิปัญญาด้านพืชท้องถิ่นและการใช้ประโยชน์ จำนวน 229 คน

(6) การสร้างความร่วมมือระหว่างโรงเรียนเกี่ยวกับองค์ความรู้และภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์จาก พืชท้องถิ่นในหลักสูตรของโรงเรียน

- การพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่น 2 หลักสูตร ในระดับชุมชนและโรงเรียน

- เกษตรกรที่ได้รับการถ่ายทอดองค์ความรู้ด้านการเพาะขยายพันธุ์ การปลูกและการปฏิบัติรักษา พืชท้องถิ่น จำนวน 3,360 คน

- เกษตรกรที่ได้รับการถ่ายทอดองค์ความรู้ด้านพืชอาหารเป็นยาและการใช้ประโยชน์ จำนวน 2,920 คน

- เกิดการพัฒนาผู้รู้รุ่นใหม่ในการสืบทอดภูมิปัญญาด้านพืชท้องถิ่นและการใช้ประโยชน์ จำนวน 229 คน

- มีการแลกเปลี่ยนพรรณพืชระหว่างชุมชน 14 ชุมชน จำนวน 330 ชนิด

(7) การสนับสนุนให้มีศูนย์รวบรวมองค์ความรู้ให้เป็นแหล่งเรียนรู้และจัดแสดงการใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพในระดับชุมชน 12 แห่ง

(8) การจัดเก็บข้อมูลความหลากหลายทางชีวภาพในระบบฐานข้อมูล สื่อองค์ความรู้ ทรัพย์สินทางปัญญา

- ฐานข้อมูลความหลากหลายทางชีวภาพบนพื้นที่สูง 1 ระบบ

- สื่อเผยแพร่องค์ความรู้ จำนวน 55 เรื่อง

- เกิดทรัพย์สินทางปัญญา 5 รายการ: ลิขสิทธิ์ 4 เรื่อง และอนุสิทธิบัตรสูตรผลิตภัณฑ์น้ำมันนวดมะแตก 1 เรื่อง

(9) การเสริมสร้างการพึ่งพาตนเองของชุมชน ในการใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพ

- มีกลุ่มสมาชิกสร้างรายได้จากการเพาะขยายพันธุ์และแปรรูปพืชท้องถิ่นเพื่อจำหน่าย 6 กลุ่ม สมาชิก 59 ราย รายได้รวม 1,240,000 บาท

(10) การสนับสนุนการดำเนินงานภายใต้โครงการศึกษาพัฒนาชุมชนโครงการหลวงเพื่อเป็นชุมชนคาร์บอนต่ำและยั่งยืน จำนวน 12 พื้นที่ โดยเน้นการปลูกฟื้นฟูพืชหายากและพืชที่ชุมชนต้องการ

ซึ่งกิจกรรมข้างต้นดังกล่าวเป็นกิจกรรมหลักที่ทางโครงการวิจัยได้ดำเนินการมาแล้ว และได้ประเมินระดับความสำเร็จของการดำเนินงานโครงการวิจัย โดยพิจารณาจากเกณฑ์การประเมินต่างๆ ได้แก่ 1) ร้อยละของจำนวนครัวเรือนที่เข้าร่วมการอนุรักษ์ พันธุ์ 2) ร้อยละชนิดพืชหายาก/ใกล้สูญหายจากชุมชน ที่ได้รับการฟื้นฟูของพืชหายาก/ใกล้สูญหายทั้งหมด 3) ร้อยละของชนิดพืชและปริมาณที่ได้รับการฟื้นฟูของพืชที่ต้องฟื้นฟูทั้งหมด 4) การมีกลุ่มอนุรักษ์พันธุ์และกิจกรรมการดำเนินงานของกลุ่มอนุรักษ์พันธุ์

จากการประเมินระดับความสำเร็จของการดำเนินงานโครงการวิจัย พบว่า ในแต่ละพื้นที่มีระดับความสำเร็จที่แตกต่างกัน รวมทั้งมีระยะเวลาการเริ่มเข้าไปดำเนินโครงการวิจัยที่แตกต่างกัน ในปีงบประมาณ พ.ศ. 2561 จึงต้องมีการดำเนินกิจกรรมต่อเนื่องในพื้นที่เดิมให้ได้ตามระดับความสำเร็จเป้าหมายตามเกณฑ์การประเมิน เพื่อให้เกิดความสำเร็จในด้านการอนุรักษ์ และฟื้นฟู และส่งเสริมการใช้ประโยชน์ในชุมชน ส่วนพื้นที่ที่มีความสำเร็จตามเป้าหมายแล้วจำเป็นต้องมีการดำเนินการต่อ เพื่อให้ความหลากหลายทางชีวภาพยังคงถูกรักษาไว้ในธรรมชาติ และถูกนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์อย่างยั่งยืน จึงจำเป็นต้องศึกษาการจัดตั้งกลุ่มองค์กรในการขับเคลื่อนกิจกรรมของธนาคารอาหารชุมชน เพื่อให้เกิด

การดำเนินงานที่ต่อเนื่องและขับเคลื่อนด้วยชุมชนเองต่อไปในอนาคต นอกจากนั้นยังต้องมีการศึกษาต่อยอดเพิ่มเติมในประเด็นอื่นๆ ได้แก่ 1) การศึกษาวิธีการเพาะขยายพันธุ์และการดูแลรักษาพืชท้องถิ่นหายากและพืชท้องถิ่นที่มีศักยภาพเชิงเศรษฐกิจ 2) การศึกษาพฤกษเคมีและคุณค่าทางโภชนาการของพืชท้องถิ่นที่มีศักยภาพ 3) การเชื่อมโยงระบบฐานข้อมูลด้านความหลากหลายทางชีวภาพเดิมที่มีอยู่แล้วร่วมกับชุมชนหรือโรงเรียนเพื่อการเรียนรู้ของคนรุ่นใหม่ 4) การศึกษาและพัฒนากลุ่มผู้ผลิตเมล็ดพันธุ์พืชท้องถิ่นเพื่อการอนุรักษ์พันธุ์กรรมและสร้างรายได้เสริมให้กับครัวเรือน 5) การบริหารจัดการพื้นที่คุ้มครองและพื้นที่อนุรักษ์ รวมทั้งมีการขยายผลในพื้นที่ดำเนินการใหม่ เพื่อเป็นการสนับสนุนให้ชุมชนมีการอนุรักษ์ พื้นฟู และใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพที่ยั่งยืนต่อไป

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 2.1 เพื่อศึกษารวบรวมองค์ความรู้และภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์จากพืชท้องถิ่น
- 2.2 เพื่อศึกษาวิธีการเพาะขยายพันธุ์พืชท้องถิ่นของชุมชน
- 2.3 เพื่อศึกษารูปแบบการขับเคลื่อนการอนุรักษ์ พื้นฟู และส่งเสริมการใช้ประโยชน์พืชท้องถิ่น
- 2.4 เพื่อศึกษากระบวนการปกป้องคุ้มครองพืชท้องถิ่นและถิ่นกำเนิดโดยกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน

3. ขอบเขตโครงการวิจัย

- 3.1 การสำรวจพืชท้องถิ่นและรวบรวมองค์ความรู้และภูมิปัญญาความหลากหลายทางชีวภาพของพืชของชุมชนในพื้นที่ใหม่ จำนวน 5 ชุมชน ในพื้นที่มูลนิธิโครงการหลวง
- 3.2 การศึกษาวิธีการเพาะขยายพันธุ์และการดูแลรักษาพืชท้องถิ่นหายากและพืชท้องถิ่นที่มีศักยภาพเชิงเศรษฐกิจร่วมกับชุมชน อย่างน้อย 4 ชนิด ในแปลงทดสอบและในห้องปฏิบัติการ
- 3.3 การศึกษารูปแบบการขับเคลื่อนการอนุรักษ์ พื้นฟู และส่งเสริมการใช้ประโยชน์พืชท้องถิ่นของชุมชน อย่างน้อย 3 รูปแบบ ใน 5 ชุมชน โดยดำเนินงานในพื้นที่มูลนิธิโครงการหลวงและพื้นที่โครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวง
- 3.4 การศึกษากระบวนการปกป้องคุ้มครองพืชท้องถิ่นและถิ่นกำเนิดโดยกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนหรือภายใต้ข้อบังคับกฎหมายตามมาตรา 57 แห่งพระราชบัญญัติคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย พ.ศ.2542 อย่างน้อย 1 แนวทาง ในพื้นที่มูลนิธิโครงการหลวง